

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Визначено сутнісні характеристики категорії “політичний режим”. Проаналізовано проблеми демократичного транзиту в Україні. Обґрунтовано механізми переходу інститутів державної влади до демократичної моделі державного управління.

Essential characteristics defined category of “political regime”. Problems of democratic transition in Ukraine. Revealing the mechanisms of transition institutions of state power to a democratic model of public administration.

Україна переживає складний період соціальних і політичних трансформацій на шляху становлення державності. Прагнучи виробити власну модель політичного розвитку, українське суспільство намагається осмислити світовий досвід становлення демократичного врядування з подальшою його імплементацією на українському ґрунті. Базовою функціональною характеристикою організації влади виступає поняття “політичний режим”, яке окреслює реальну роль тих чи інших інститутів державної влади, дійсний стан демократії та способи владарювання у країні.

Питання транзиту від авторитарного до демократичного політичного режиму є предметом широкого розгляду представників багатьох наукових напрямів, серед яких Г. О’Доннелл, М. Дюверже, Т. Кузьо, Р. Макрідіс, М. Михальський, Ф. Рудич, Ю. Сурмін, О. Фісун, С. Хантингтон, Е. Хейвуд, Ф. Шміттер та ін. У той же час проблемними залишаються аспекти демократичного транзиту в Українській державі.

Мета статті полягає у здійсненні концептуального аналізу транзиту демократії в Україні.

Під поняттям “політичний режим” (фр. *regime* – управління) традиційно розуміється характер відносин між центральними органами держави, здійснення державної влади, тобто система методів і способів здійснення влади (політичної або державної). На думку Г. О’Доннелла і Ф. Шміттера, поняття політичного режиму описує форми і канали доступу до найважливіших управлінських позицій, характеристики акторів, що мають доступ до них або позбавлених такого, а також стратегії боротьби за владу [12, с. 73].

У сучасній науковій думці сформувались і конкурують один з одним три основних підходи до визначення політичного режиму. Перший пов’язує політичний режим і політичну систему та отримав назву “правового”. Прихильник даного підходу американський теоретик Р. Макрідіс під режимом розуміє закріплені у конституції і законах способи функціонування політичної системи, методи управління, міру політичної свободи і відкритості країни. На його думку, характер політичного режиму визначається історичним періодом, який переживає держава, політичною системою, що склалася, ходом політичного процесу та розстановкою політичних сил. На нього здійснюють вплив політичні традиції і норми, політична культура, усі компоненти політичної системи [10, с. 10].

У межах другого підходу – соціологічного – французький політолог М. Дюверже визначає режим як соціально-політичний механізм, форму взаємодії управляючих і тих, ким управляють, певне поєднання партійної системи, виборчої формули, типів прийняття рішень і взаємодії груп впливу [1]. Більш широку трактовку дає Ж.-Л. Кермон, розуміючи політичний режим як сукупність елементів ідеологічного, інституціонального і соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичного управління країною у певний період її розвитку [11, с. 12]. Отже, прихильники соціологічного підходу розширюють межі існування політичного режиму за рахунок “елементів соціологічного порядку”, тобто управляючих і тих, ким управляють, взаємовідносин конкуруючих партій і груп, не пов’язуючи тісно політичний режим з політичною системою.

На відміну від двох попередніх трактувань політичного режиму, третій підхід ототожнює поняття “режим” з поняттям “політична система”. Так, англійський учений Е. Хейвуд стверджує, що “режим є синонімом поняття “система управління”, політична система” [4, с. 522]. Зазначений підхід дає можливість розглядати різні форми правління в цілому, в їх системно-функціональній динаміці.

Таким чином, для визначення сутності політичного режиму оперують такими його елементами, як процедури і способи формування інститутів влади, стиль прийняття політичних рішень, тип взаємодії влади і громадян.

Досліджуючи особливості пострадянських трансформацій в Україні в аспекті визначення типу політичного режиму, більшість дослідників дотримуються точки зору, що Україні притаманний змішаний або гібридний політичний режим.

Проблематика гібридних (перехідних) політичних режимів у західній науковій думці починала досліджуватися в контексті гантінгтонської “третьої глобальної хвилі демократизації”. С. Хантингтон

розглядає перехід до демократії в багатьох країнах періоду кінця 70-80-х рр. XX ст., який він окреслив як “третя хвиля”, як глобальний процес демократизації. При цьому вчений підкреслює, що демократизацією наприкінці XX ст. не завершується процес політичних змін у світі, не завершується історія демократії, у цьому сенсі концепція “третьої хвилі” ґрунтується на передумові синусоїдального характеру демократичного процесу, тобто як можливість реверсивного руху (частина країн може зробити крок назад, до авторитарних режимів), так і можливої “четвертої хвилі”, але вже в XXI ст. [3, с. 26].

Гібридні політичні режими являють собою певний симбіоз авторитарних і демократичних тенденцій. Такі режими в науковій літературі отримали різні назви: демократура (передбачає демократизацію без лібералізації, тобто пропонується багатопартійна система і конкурентні вибори, але участь у виборчому процесі розглядається владою як демонстрація підтримки режиму); диктократія (лібералізація без демократизації і в умовах нерозвинутої економіки, людям надані певні права, але відсутнє розвинуте громадянське суспільство); делегативна демократія (виборці делегують президенту робити все, що він вважає за потрібне). У свою чергу, американський політолог Ф. Шміттер диктократію називає диктабланда, а демократуру – демокрадура, стверджуючи, що вони поєднують у собі демократичні і диктаторські ознаки. Ці режими можуть утворюватися, якщо порушується відома послідовність: “лібералізація – демократизація – консолідація” [6].

Спочатку такі гібридні політичні режими, як моделі демократичних переходів, почали з’являтися в латиноамериканських державах, а після розвалу Радянського Союзу – на теренах пострадянських держав. Як свідчить історичний досвід, гібридні політичні режими, як правило, не в змозі забезпечити стабільне продовження перехідних процесів, у зв’язку з чим, американський політолог З. Бжезинський пропонує розглядати їх як режими, що знаходяться у проміжному стані на шляху або до демократії, або до авторитаризму. До таких режимів учений відносить країни, політичне і економічне майбутнє яких є незрозумілим і залишиться таким, ще десятиліття або навіть більше [7, с.14]. Процес реформування в них йде з величезними труднощами, конституційна реформа, приватизація, свобода засобів масової інформації поєднуються з економічним хаосом, відсутністю ефективної фінансової дисципліни, безконтрольно зростаючою інфляцією і безробіттям, крайнім паразитизмом представників капіталу, взаємним небажанням режиму і опозиції йти на будь-які поступки.

Британський політолог українського походження Т. Кузьо, аналізуючи тип політичного режиму, який сформувався в пострадянській Україні, розглядає її як “гібридну державу”, стверджує, що тут сформувався змагальний авторитарний режим. Змагальним авторитаризмом Т. Кузьо вважає режим, у якому поєднуються дві тенденції. З одного боку, домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, з іншого – діяльність опозиції, яка перешкоджає олігархічним групам установити повністю авторитарний режим. Т. Кузьо вважає, що основною причиною, завдяки якій в Україні так і не встановився (у крайньому випадку до сьогодні) в повному об’ємі авторитарний режим, були роз’єднаність провладних політичних еліт і досить сильна опозиція [9, с. 170].

Аналізуючи процеси становлення гібридних політичних режимів у колишніх пострадянських країнах, Т. Карозерс виділяє шість характерних для них ознак, а саме: а) інтереси громадян не повністю беруться до уваги або ігноруються; б) рівень політичної участі в період між виборами як при “делегативній демократії” є низьким; в) правові норми часто порушуються; г) результати виборів є неправдивими і тому фактично нелегітимні; д) максимально низький рівень довіри до державних інститутів; е) функціонування держави в цілому є незадовільним. “Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, що дають мало користі для країни і мають слабку підтримку населення”, – наголошує вчений [8, с. 10].

Підстави для ствердження, що в Україні сформувався гібридний політичний режим, дає поєднання залишків старої радянської системи та нових економічних і політичних інститутів. На думку вчених, на пострадянську Україну сильний вплив мають радянські інститути, зокрема на політичний устрій, практику управління і непослідовність проведення реформ. У даному контексті цікавою є класифікація основних етапів переходу від тоталітарного до демократичного режимів, запропонована В. Шейнісом у його аналізі політичного розвитку Росії і всього посткомуністичного простору, починаючи з другої половини 1980-х рр. Шейніс виділив три основні фази політичного циклу. Перша – криза і морально-політична ізоляція колишнього режиму; створення широкої антибюрократичної коаліції, що йде до влади з розпливчатою демократичною і ринковою програмою. Друга – перемога або напівперемога цих коаліцій; вихід на авансцену “нової”, часто ще більш хижацької бюрократії; дискредитація переможців в очах населення, розмивання його соціальної бази, втрата електорату і розпад коаліцій. Нарешті, третя фаза – повернення до влади лідерів і організацій, генетично пов’язаних з колишнім режимом і що зуміли акумулювати масове розчарування і ностальгію за старим порядком [5].

Розчарування населення в діях так званої “помаранчевої влади”, представленій командами В. Ющенко та Ю. Тимошенко, відкрило можливості до політичного реваншу політичної сили, яка прогнала президентські вибори 2005 р. – команди В. Януковича. Під час президентських перегонів 2010 р. вони використали повною мірою незадоволення і втому населення від політичної нестабільності, конфлікту між

ключовими політичними гравцями, ностальгію за сильною рукою, що здатна твердо навести порядок у напівзруйнованій, під впливом політичної та світової економічної кризи, держави. Перші місяці діяльності нової влади свідчать про прагнення президента підпорядкувати собі всю вертикаль влади, зосередити у своїх руках усі владні важелі.

Політичні процеси, які мають місце в Україні, ставлять перед суспільством питання: чи не стає вона на шлях повернення до авторитарного управління, чи не стає вона на шлях відкату третьої хвилі демократизації? В якості потенційних причин, які можуть посприяти цьому процесу і на які вказує С. Хантингтон, можуть бути такі: зниження легітимності демократичних режимів через систематичну нездатність діяти ефективно; всезагальна економічна криза, що також може позбавити демократію легітимності.

Спираючись на концепцію А. Мельвіля, який виділяє в демократичному транзиті дві принципові фази: фазу транзиту як такого, що включає лібералізацію і демократизацію режиму, і фазу консолідації демократії, можна зробити висновок, що Україна протягом 19 років незалежності не зуміла пройти і першу фазу. Такий стан речей, на нашу думку, обумовлений декількома факторами, а саме: відсутністю розвинутих демократичних інститутів, несформованістю професійної управлінської бюрократії та слабкістю опозиції.

В Україні так і не відбулася інституалізація демократичного режиму, не були сформовані демократичні політичні інститути, які б сприяли рішенню соціально-економічних проблем, що залишилися від тоталітарного режиму. У ситуації, коли демократія існує тільки за умовною формою, але не за суттю, а інститути демократичного суспільства використовуються владою для легітимації непрозорих і недемократичних дій, реальна публічна політика починає підмінятися маніпуляціями суспільною свідомістю. У неінституалізованій демократії місце, яке не зайняте активно функціонуючими інститутами, як правило, займають активно діючі сили – клановість і корупція.

Протягом 19 років потенціал розвитку Української держави був направлений не на економічний розвиток і модернізацію всієї країни, а на зростання добробуту конкретних олігархічних утворень (сімей), у чому їм активно допомагала влада, реалізуючи політику максимального сприяння. У свою чергу, олігархат взяв представників влади під свою опіку, надавши їм матеріальне утримання та забезпечивши збереження їх високого управлінського статусу в обмін на подальшу лояльність. В Україні зміцніла і набула спотворених форм корупція. Так, згідно з рейтингом індексу сприйняття корупції “Transparency International 2002 – 2009”, Україна з 84 позиції в 2002 р. відкотилася на 146 в 2009 р.

Поставивши за мету побудувати правову державу, українське суспільство так і не сформувало розвинуті інститути громадянського суспільства. Яскравим прикладом такої “нерозвинутості” стали ЗМІ, які замість свого прямого обов’язку наслідували дії влади та критикувати її, як це прийнято в демократичних країнах, свідомо стали на шлях самоцензури, окресливши свою лояльність до нової влади. До того ж мас-медіа часто розглядають олігархами виключно як ресурс у виборчих перегонях. Унаслідок цього приватні інвестиції в ЗМІ супроводжуються значним тиском на колективи журналістів з метою зміни або корегування їх редакційної політики в угоду інтересам інвесторів.

Відсутність громадського контролю за діяльністю владних інститутів обумовила специфічну форму прийняття і ухвалення політичних рішень, що проявляється в їх кулуарності та непублічності, відповідно до чого українське суспільство фактично позбавлено інформації про їх реальні наслідки. Про це свідчать кроки нинішньої влади стосовно угоди з Росією про Чорноморський флот, в енергетичній сфері, прийняття бюджету тощо.

У системі державного управління України так і не відбулося розмежування адміністративної та політичних еліт. Так склалося, що зміна політичної еліти автоматично означає і зміну державної бюрократії. За таких умов остання дуже залежна від політичної кон’юнктури, тому дбає не про інтереси держави, а про інтереси політичних груп, які прийшли до влади. Вимивання із системи державного управління професійного кадрового складу унеможлиблює вироблення і реалізацію інноваційної державної політики, направленої на розвиток демократії. Виходячи з такого стану речей, нівелюється як престижність, так і розуміння суті державної служби.

Відсутність якісної освітньої підготовки державних службовців, яка б включала найновіші світові досягнення, застаріла система кадрового добору призвели до того, що в Україні фактично не сформовано державний апарат, який був би здатним проводити демократичні перетворення в системі державного управління. Ця ситуація загальної некомпетентності в розумінні політичних процесів стала причиною формування значної недовіри до влади, нівелювання її іміджу як гаранта соціальної стабільності і розвитку. Відсутність політичної компетентності суспільства призводить до відсутності можливості впливати на політичну еліту, яка в умовах нестабільності і непрозорості влади дбає в першу чергу про власні інтереси, а не інтереси держави.

Проводячи паралелі між становленням демократичних режимів в Європі, український учений О. Фісун формулює думку про те, що “третьа хвиля” демократизації в Південній та Центральній Європі, як правило, відбувалася уже після раціональної бюрократизації й будівництва національної держави, яким передували

тривалий досвід існування олігархічних демократій XIX ст., а також авторитарний розвиток 20 – 30 років XX ст. [2, с. 56–57].

Не було таких гострих проблем і в країнах Західної Європи, тому що там такі масштабні зміни в системі державної влади, які відбувалися в посткомуністичних країнах, не здійснювалися одночасно, а створенню демократії і ринкової економіки передували уже сформовані держава і нація, а не навпаки [2, с. 60]. У той же час, в Україні демократизація передувала складним і неоднозначним процесам раціонально-бюрократичної модернізації держави і національної консолідації, що і обумовило сучасний стан речей.

Таким чином, в умовах сьогодення Українська держава знаходиться у стані незакінченого національного будівництва і раціонально-бюрократичної трансформації в умовах існування специфічного перехідного демократичного політичного режиму. Проблема, на наше переконання, полягає в тому, що в Україні так і не була створена раціональна бюрократія в її веберевському розумінні. На цю обставину, зокрема, вказує західний політолог Х. Зон, стверджуючи, що в Україні чітко проявляється неопатрімоніальний тип влади з пануючим “бюрократичним” режимом. Учений зазначає, що “в Україні відсутній консолідований, сучасний державний апарат, тому вона є скоріше непатрімоніальною державою, в якій кожен державний службовець має свій ф’єф (феодалне володіння). Державний апарат нагадує павутиння окремих інституцій, які значною мірою заклопотані захистом своїх привілеїв, аніж служінням суспільству” [13, с. 15].

Проблемність демократичного транзиту в Україні визначається також несформованістю сильної опозиції. Вітчизняні опозиціонери, як правило, об’єднуються з метою діяти “проти когось”, а не на базі проведення економічних чи політичних реформ. Така ситуація часто камуфлює бажання доступу до владних ресурсів, які в умовах тотальної корупції конвертуються у гроші. Неспроможність сучасної опозиції до консолідації та компромісів яскраво проявилась під час “яйцевої кризи” засідання Верховної Ради, на якому була ратифікована угода стосовно пролонгації перебування Чорноморського флоту в Севастополі. За такої умови правляча більшість жорстко продемонструвала опозиції її маргінальність і безпорадність.

Таким чином можна зробити висновок про складність і неоднозначність демократичного транзиту в Україні. Незрілість політичної еліти, політична корупція, клановість та орієнтованість виключно на лідера в політичних партіях, втрата зв’язку політичних сил з виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ призвели до тривалої політичної та економічної кризи в країні. Використання елітами демократичних лозунгів у недемократичній боротьбі за владу стало спонукальним чинником для зростання в українському суспільстві попиту на політика, який “сильною рукою” наведе порядок у суспільстві.

Проблема полягає в тому, щоб в умовах несформованого громадянського суспільства ця “сильна рука” не зумовила реверсний рух від демократії до авторитаризму, що є цілком можливим через недостатню вкоріненість демократичних цінностей серед вітчизняної політичної еліти та громадськості. На шляху такої трансформації особливо великою є ціна помилок реформаторів, а також усіх тих, для кого ідеали свободи і демократії не є лише зручними політичними гаслами. Адже, як про це переконливо писав С. Хантингтон, єдиним гарантом демократичних перетворень є політична воля основних акторів такого транзиту. Жодних інших гарантів не існує. Рух України до консолідованої демократії залежатиме від здатності політичних еліт конструктивно співпрацювати, від ефективності нового уряду в зовнішній і внутрішній політиці, співпраці України з євратлантичними структурами, міри розвитку громадянського суспільства.

Література:

1. *Дюверже М.* Политические партии / М. Дюверже ; [пер. с фр.] – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
2. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : [монографія] / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.
3. *Хантингтон С.* Третья волна: Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003.
4. *Хейвуд Э.* Политология / Э. Хейвуд ; [пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
5. *Шейнис В.* Политическая интерлюдия. Россия между 93-м и 96-м годом / В. Шейнис // Независимая газета. – 1994. – 13 июля.
6. *Шмиттер Ф.* Угрозы и дилеммы демократии / Ф. Шмиттер // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8.
7. *Brzezinski Z.* The Great Transformation / Z. Brzezinski. – The National Interest. – 1993. – № 33, Fall. – P. 4.
8. *Carothers T.* The End of Transition Paradigme / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – № 13 (1). – P. 10.
9. *Kuzio T.* Regime type and politics in Ukraine under Kuchma / T. Kuzio // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – № 38. – P. 167–190.
10. *Macridis R. C.* Modern Political Regimes. Patterns and Institutions / R. C. Macridis. – Boston, Toronto, 1986.
11. *Quermonne J.-L.* Les regimes politiques occidentaux / J.-L. Quermonne. – Paris Seuil, 1986.

12. Transitions from authoritarian rule: tentative conclusions about uncertain democracies // Ed. by O'Donnell G., Schmitter Ph.C. -Baltimore, 1986. – Vol 4. – P. 73.

13. Zon van H. Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma / Zon van H. // Problems of Post Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – September-October. – P. 15.

Надійшла до редколегії 31.05.2010 р.